

Horváth István

## Dr. Herz Sándor

(a szlovák-magyar kapcsolatok történetéhez)

szomszédság

és

közösség

**ELVI ALAPVETÉS** A szlovák-magyar kapcsolatok történetével összefüggésben négy kérdéskört tartok hangsúlyozandónak.

Mindenekelőtt a szlovák-magyar kapcsolatok vizsgálata (bármilyen történelmi szempontú is az a vizsgálat, bármennyire is figyel a történeti elemzés módszereire, a közelítése bármennyire eleget tesz a szakmai korrektségnek) meggyőződésem, hogy nem maradhat, nem marad meg kizárólagosan a szaktudomány síkján. Az elemzések mindenkor - az eddigiek legalábbis azt bizonyították - feszegették, hasogatták a politika kárpitját is. Ennek következtében számos konfliktusnak lehet a forrása egy ilyen típusú közelítés, vizsgálat. Mi lehet ennek az oka? Az okot, az okokat a következőkben látom.

A szlovák-magyar kapcsolatok vizsgálata nem egyszerűen csak szaktudományi, hanem nemzeti, nemzetiségi kérdés is.

Továbbá a nemzetiségi lét még a 20. század utolsó harmadában is a magyar történelem, az európai történelem - úgy hiszem, hogy érdemes a kört még tovább tágítani - a világtörténelem egyik legizgalmasabb, legkevésbé megoldott kérdései közé tartozik. Az is elmondható, hogy a nemzetiségi kérdés, egyúttal kisebbségi kérdés is. E tekintetben pedig egy újabb viszonyrendszer: az elnyomó és elnyomott kérdéskörének felvetését tartom indokoltnak és szükségesnek.

Végül a szlovák-magyar kapcsolatok vizsgálata Nógrád megyében azok közé a témák közé tartozik, amelyet valóságos összefüggéseiben és történéseiben soha nem vázoltunk fel eddig eléggé mélyen, kellő árnyaltsággal. A mindenkori politika - mindkét oldalon - a tabuk közé, a veszélyeket hordozó témák közé sorolta a kérdéskör vizsgálatát.

Ezek az elemek együttesen és külön-külön is - tehát a nemzetiségi, a kisebbségi - hatnak, élnek: gátolják, gátolták a kizárólagos történeti szakmai szintű elemzést, és a szintézis megteremtését. Szlovák-magyar viszony esetében a százados együttlélést nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ennek keretében a mindennapi élet, a történelmi lét sok és lényeges alap- és elemi motívuma kap-

csolódott össze. Természetes, szerves úton jött létre ez az összekapcsolódás, ez csak drasztikusan és erőszakos úton választható szét. Ez az együttlélés mindkét fél esetében - sokszor eltérő okok miatt - nem kifejezett, nem megfogalmazott, olykor letagadott. Esetenként egyoldalúsága miatt zavart okozó. Ugyanakkor mindkét nép, de a népek egymás melletti létezéséhez a tényszerű hely-

zETFeltárás, a történelmi ballasztok elhárítása szükséges.

Vizsgálandó az úgynevezett híd-szerepválalás kérdésköre is. A hídszerep felvállalását csak a magyar fél tartotta magára nézve kötelezőnek, ennek következményeképp zsákcúcs a megoldás napjainkban is, amelyből nagyon nehéz a kitörés. Vajon mi lehet ennek az oka? Az, hogy a hídnak csak egy pillérét tettük nyomatékosná: a nemzetiségi, a nyelvi kérdéskört hangsúlyoztuk.

A hídfunkció működésének legfontosabb elemeit további pilléreit a következőkben látom. Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy a folyamat szervességét kell jobban szemügyre vennünk és vizsgálnunk. A hídszerep és funkció szerves kiteljesülésében a kultúra, a szellemiség adhat karaktert. Fontossága az indentitás tudat kifejeződésében a gazdasági tevékenységben, a piac, az áruviszonyok meglétében bontakozhat ki, illetve jelenhet meg, amely az élet, a megélhetés, a lét feltételeinek biztosításához szorosan kapcsolódik. Ezek szabadsága olyan értékekre alapoz, és olyan érdeket hordoz magán, amely a jólét, az elfogadható életszínvonal sokszor hangsúlyozott, de kevésbé figyelembe vett gyakorlatához kötődik. Röviden: azt kell nyomatékosabbá tennünk, hogy azok az emberi kapcsolatok a valóság, amelyek a piac működéséhez ténylegesen kapcsolódnak, vagyis a szabad polgárok társulásain, vállalkozásain nyugszanak a gazdaságban és a kultúrában egyaránt. Mindenféle mesterséges adminisztratív vagy egyéb intézkedés e tekintetben gátló tényező.

A híd szereptől elválaszthatatlan a vérségi, rokoni kapcsolatoknak a sokszálú és feloldhatatlan minősége, amelyek léteznek, működnek és hatnak, ám nem kaptak kellő legitimitást. A fenti összefüggések közül sem az egyik, sem a másik nem került még górcső alá, ennek következtében a megoldás is sívár.

Nemcsak a nemzeti szűklátókörűség, hanem az államiság egésze, rendszere és mechanizmusa is tartott attól, hogy a kisebbségi lét hangsúlyozása sérülést okoz az érintett nemzet, az érintett nép tudatában. Kivédeni pedig nem tudta, mert naponta beleütközött.

E kapcsolatok után a két nép együttélésére vonatkozó "helyreállító" történeti folyamatnak kell rövidesen megkezdődni annak érdekében, hogy megfelelő politikai, gyakorlati tevékenység is kibontakozék. Távlathordozó csak az lehet, ha a kultúra, a gazdaság, és a vérségi rokoni együttélés alapján jön létre olyan új típusú szervezet, melynek keretében az együttélés, és ennek következtében a kapcsolataink is rendeződnek.

Végül ezek az okok kellőképp mutatják, hogy az új minőségű kapcsolatok természetes, szerves felépülése szükséges. A történelmi vizsgálatok elvégzése indokolt.

Szükséges a kutatások alapján megfogalmaznunk, azokat a cselekvési irányokat, cselekvő, történelmi személyiségek típusait, amelyek az igaz, az objektív folyamat előretörését segítik.

**A KAPCSOLATOK HISTORIOGRÁFIÁJA** A szlovák-magyar viszonyt a kezdetektől a 19. század közepéig a két nép életét a közös állami szervezetben megjelenő együttélés jellemezte. A viszonyrendszer belső erejét nem a nemzetiségi hovatartozás, hanem a tulajdonhoz kapcsolódás alkotta. A kultúrában, a mindennapokban, az életvitelben megmutatkozó különbség, az ember és ember közötti természetes eltérésben oldódott föl, és ez adta minőségét is. A polgári haladáshoz fűződő érdek közös fel nem ismerése - majd 1848-49-es forradalom és szabadságharc problematikájához fűzhető második szakaszában, a korábbi termé-

szetes viszonyok mesterségesen megrontódtak. Ebben külső tényezők is, mint például a Habsburg uralkodói érdekek, más európai birodalmi érdekek igen fontos szerepet játszottak. Nem elhanyagolható - amit eddig nem hangsúlyoztunk eléggé - azoknak a belső ellentmondásoknak az előtérbe kerülése, amelyek a pánszlávizmus megjelenésében, keretében, korai hatásában érzékelhető volt a történelmi Nógrád megyében is.

Az 1867-es kiegyezést követő időszakban a kapitalista fejlődés vált egyre jellemzőbbé. Ez alkotta a kapcsolatok harmadik korszakát. Egyben fokozatosan kétoldalúvá tette és elválasztotta a politikai szinten hangsúlyozott nemzeti fejlődés követelményét és igényét. E folyamat pedig a nemzeti fejlődésben megmutakozó különbségek nyomtatékosításával is járt. De az új helyzet, újféle vonásokat is rajzolt a a nemzetek magatartásához. A kialakult politikai küzdelmek a törvényes megoldások keresésében uralkodtak el. A nemzetiségi törvény, a magyarosítás, majd annak reakciójaként a századforduló táján a pánszlávizmus erősödése, a nemzeti léthez kapcsolódó nacionalizmus torzította és jellemezte a kialakult szituációt.

Az állami érdekkülönbségeket az első világháborút követő új keretek között létrejövő új államalakulatok alakították ki, és képezték a két nép kapcsolatrendszerének negyedik korszakát. Az első világháború történelmi megítélése megegyezik a közvélemény megítélésével. Ennek lényege: igazságtalan háború nemzeti megoldása az igazságtalan motívumokat hordozta. Az ellentmondások feloldására tett kísérletek: az 1938-as bécsi döntés, az 1946-os magyar kitelepítés és lakosságcsere nem hoztak valószínű megoldást, mert külső erők, erőszakos módszerek jellemezték.

A kisebbségi sorsból az önrendelkezési jog teljes egészében kiiktatódott. A kisebbségi kultúra természetellenesen az uralkodó ér-

dek alapján a megtúrt kategóriájában helyeződött el.

A megoldást hordozó és a két világháború között is megjelenő internacionalista-kommunista mozgalomban is uralkodóak voltak a nemzeti szempontok. Ennek következménye az is, hogy a dél-szlovákiai magyar kommunisták, akik a cseh kommunista párt megalakításában is intenzíven részt vettek, tevékenysége nem integrálódott megfelelő súllyal az uralkodó csehszlovák köztudatba. Az időszaknak az is velejárója, hogy a magyar értelmiség a politika, a kultúra, a gazdaság számára oly fontos kohéziós szerepe, részben az uralkodó érdek által működött és hatott. Egyébként üldözött magatartásként volt jelen a két világháború közötti időszakból. Gondoljunk csak Fábri Zoltán, Győri Dezső, Komlós Aladár és mások életútjára.

A korszakok tekintetében fontos, hogy dr. Herz Sándor életútja a harmadik és a negyedik korszakhoz kötődik. A harmadik korszak végét, és a negyedik korszakot - haláláig - 1938-ig végigélte.

**VONÁSOK LOSONC TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ARCULATÁHOZ** Losonc tradicionális történelmi magyar város, amely a történelmi Nógrád megyében centrális fekvésű, de az állami-gazgatás működésében is az, másrészt piaca, vásárai révén is közvetítő szerepű az észak-déli áru és szellemi forgalomban. A 20. század elején is Nógrád megye második legnépesebb települése, közel tizenháromezer lakosával. Salgótarján csak ezer fővel előzte meg Losoncot. Rendezett tanácsai város, aholis az élénk közélet, megyeszékhelyi aspirációk egyaránt jellemezték a városi létet.

Lakossága többségében magyar, de jelentős számú szlovák anyanyelvű is élt itt. Gazdasági és társadalmi szerkezete egységes. Jelentős ipari üzemeiben, jelentős számú ipari munkás - mintegy négyezer fő -

dolgozott, akik hangsúlyozottan kétlaki életmódot folytattak. Az ipari munkásréteg mellett figyelemre érdemes a kereskedő, és polgári társadalmi csoport, nem elhanyagolható számú az értelmiségi foglalkozású réteg sem, amely teljessé tette a társadalmi körképet. Jelentős, kulturális és politikai szerepű a fiatalság - a tanítóképző, a gimnázium - révén olyan iskolaváros képe rajzolódott fel, amelyben a reagálás, az aktivitás mind a mindennapi, mind pedig a politikai életben természetesnek hatott. Mindezek mellett Losoncot sem kevés elmentmondás feszítette. A fejlődő nagyipar mellett ott találtuk a céhes szinten működő kisipart. Érzékelhető a századfordulótól a banktőke erőteljes terjedése, szabályozott működése, de mellette élénken élt és működött a magán, és még inkább az uszoratőke.

Iparosai és munkásai kétlakiságuk miatt laza részei a helyi társadalmi, közösségi szövetnek. A városi közösségi élet fórumai a kaszinók, a művelődési körök ugyan működtek, de e fenti tényből következően korlátozott körben hatottak. Ellentmondást hordozó az is, hogy a 20. század kezdetére Losonc szellemi arculata erőteljesen felszabdalttá lesz. Ezt a szabadságot a következőkben jellemezhetjük.

Losonc dél-szlovákiai viszonyok között központja volt, illetve központja lett az erősödő pánszlávizmusnak. E tekintetben Bazovszky Lajos jelenléte, egyénisége elemzendő és vizsgálendő. A Losoncon élő ügyvéd, aki felfogását tekintve szociáldemokratának vallotta magát, a szociáldemokratizmust, az internacionalizmus eszméjét a századforduló kezdetétől fogva egyre szorosabbra fűzte a szláv népek összefogásával. Időmúltával egyre inkább, határozottabban körvonalazódott felfogásában a kommunista-ellenesség: 1919 január elején, amikor bekövetkezett Losonc megszállása, illetve az új csehszlovák nemzetállam megszerveződése

során, ez nap mint nap nyilvánvalóbbá vált. Szellemiségének tartozéka volt a durva, erőszakos magatartás és - hangsúlyoznom kell - az élet mindennapjait is veszélyeztető tolerancia hiánya.

Losonc szellemi életében figyelemreméltó és rangsorban is előkelő helyre kell sorolnunk a szociáldemokraták súlyát. Különösképpen a szociáldemokratizmus értelmiségi töltésű szerveződése, terjedése figyelemreméltó volt. Ebben dr. Herz Sándor is kiemelkedő szerepet töltött be. Az ő szervezése és működése révén a magyar szociáldemokrácia legjelentősebb értelmiségi képviselői a századfordulótól 1918-ig gyakran megfordultak, és előadásokat tartottak a losonci szociáldemokraták számára. A szociáldemokratizmus az értelmiség mellett gyökeret vert, hatott és fejlődött az ipari munkásság körében is.

A szellemi arculat formálásában meghatározó erejű volt az egyház, a református egyház, amelynek a szerepe hangsúlyos és történelmi töltéssel is bírt. A református egyház tradíciói mélyek, kulturális eseményei olyanok, amelyek könnyen lehetővé tették számára törekvéseinek, magatartásának elfogadtatását, hatáskörének bővítését.

A meglévő birtokok, a birtokosok életvitеле, valamint az őket utánzó magatartás is árnyalja a képet. A Szilassy Béla földbirtokoshoz és családjához, köréhez kötődő csoportosulás hatása sok irányú volt. Ehhez a magatartáshoz viszonylag nagy számban tapadtak a középrétegek, amelyek között az indokolatlan és sokszor únos-úntalan megjelenő magyarkodás továbbbélése torzította az egészséges városképet.

#### HERZ SÁNDOR ÉLETÚTJA

Herz Sándor 1875. december 5-én - magyar források szerint Dobsinán, szlovák források szerint Jolsván született.

Bizonytalanabb és tragikusabb a halálozás időpontja és helyszíne. Úgy tudjuk, hogy 1938. november 17-én a Szovjetunióban, egy Vlagyivosztk melletti börtöntáborban halt meg. E között a két időpont között húzható meg Herz Sándor életútja.

Apja a Szepességben néptanító volt. Később földbérelő és a föld hasznáért fáradozó személyiség. Herz Sándor általános orvosi diplomát szerzett Budapesten 1902-ben. Életének jelentős szakasza: 1902-től 1930-ig - leszámítva az egyáltalán nem rövid katonáskodást az első világháborúban - Losonchoz kötődött. 1902-ben költözött Losoncra feleségével és három lányával. Vasúti orvosként helyezkedett el. Mellette magánpraktiszta, fogorvosi feladatokat is ellátott. Mindezek miatt - az utóbbi különösképpen - jó anyagi feltételeket biztosított mind maga, mind pedig családja számára. Ennek következtében sok az irigye.

1906-tól tagja volt a Magyar Szociáldemokrata Pártnak, 1908-tól pedig a Szociáldemokrata Párton belül elindult mozgalom, az antialkoholizmus meghonosítójaként volt ismert Losoncon. Munkálataiban ösztönözte az a külföldi, svájci kapcsolata, amely dr. Forel Ákos pszichiáter orvoshoz fűzte, aki az antialkoholizmust világméretű mozgalommá kívánta tenni.

Herz tevékenysége az ifjúság és a munkások körében vált igen intenzívvé. Részükre sorozatos, szinte beláthatatlan számú felvilágosító előadást tartott. 1914 és 1918 között katonarvos volt: ezredorvosként az olasz fronton tevékenykedett, majd végül 1918 szeptemberében, amikor hazaérkezett Losoncra, családja megdöbbenésére kijelentette: nem megy többet vissza a frontra. 1918 őszétől a kibontakozó polgári demokratikus forradalom intenzív résztvevője Losoncon. Tevékenysége nem szűkölt le. Megtartotta magyarországi Szociáldemokratákhoz fűződő kapcsolatait. Rendszeresen utazott Buda-

pestre. 1918 december elején belépett Budapesten a kommunista pártba. Belépésében a korábbi szociáldemokrata értelmiségi kapcsolatain túlmenően döntő szerepe volt annak is, hogy megismerkedett Kun Bélával.

Mi jellemezte az 1902 és 1925 közötti korszakát?

Mindenekelőtt az erős szociális gondolkodás és cselekvés. Annak felismerése, és annak a gyakorlása, hogy a szegénység, a műveletlenség és az alkoholizmus egy töről fakad. Ennek a tőnek a kiirtásán munkálkodott.

Baloldali értelmiségiként széleskörű kapcsolatokat épített ki Losoncon és környékén, amit a hivatalos körök nem néztek jó szemmel. Ennek következtében frontról való hazaérkezése, tehát 1918 decembere után rövidebb, hosszabb időt töltött Illaván vagy akár Pozsonyban a börtönben. Szellemi tevékenysége azonban igen széles körben bontakozott ki. Újságíróként, forodítóként is tevékenykedett. Lefordította Forel Ákosnak az antialkoholizmusra vonatkozó művét, és különböző budapesti illetve kassai folyóiratokban közzétette. 1918-ban jelent meg az első műve Az embertenyésztés címmel, amelyben antimilitaristaként a háború borzalmairól szólt. 1919 nyarán - rövid ideig - Salgótarjánban is folytatta orvosi praxisát.

Erősen célratartó és racionális elmeként mutatkozott be Herz Sándor, de vonzódott a különlegességekhez is. 1912-ben amikor Blériót Magyarországra, Budapestre érkezett, fölutazott megtekintésére. 1914-en a háborút megelőző időszakban, egy losonci munkás favázás repülőgépet tervezett és állított össze. Herz saját pénzéből több mint 1200 koronát fordított arra, hogy motort vásároljanak, aminek segítségével 1914 nyarán a Losonc melletti páston a város lakosságának nagy örömujjongása mellett fölemelkedett a levegőbe, és szerencsésen vissza is érkezett.

Életének jellegzetes szakasza az 1925-től 1929-ig terjedő időszak, amikor a csehszlovák köztársaság polgáraként, losonci lakosként, kommunista szenátorként részt vett a prágai parlament munkájában. Jellemző szocialista magatartására, hogy képviselői, szenátori jutalékából - ami öt ezer korona volt - három ezret odaadott a kommunista pártnak, hogy a szervezet életét segítse.

Mi ennek a korszaknak a jellegzetessége? Mindenekelőtt az, hogy a prágai politikai fórumon a dél-szlovákiai szegénység szószólója, aktívan politizáló harcosa volt. Szociális érzékenység és antialkoholista felfogása meghatározója nagyszámú beszédeinek, amelyeket a parlamentben illetve választási körútjain Dél-Szovákiában nemcsak, de elsősorban magyarul településeken képviselt és fogalmazott meg.

E korszakban jelentős változást hozott eszmei felfogásában a kommunista tanok iránti tájékozódása, amelyet Csehszlovákiában éppen a köztársaság biztosította formák és demokratikus viszonyok is lehetővé tettek. Nemcsak illegálisan, hanem legálisan is hozzá lehetett férni azokhoz a tanításokhoz, művekhez, amelyek a Szovjet-Oroszországban megjelentek.

A bolsevista-leninizmus nagy népszerűsítőjévé vált közvetlen és tágabb környezetében is. Az érsekújvári kerületbe választották meg szenátornak. Most már Érsekújvártól Kassáig folytatta a politikai felvilágosító tevékenységét. Képviselősege idején megtartotta és hasznosította magyarországi kapcsolatait: a Rákosi-perben hivatalos megfigyelője volt a Csehszlovák Kommunista Pártnak. E kapcsolatok keretében 1928. márciusában került sor a mind politikai szempontból mind pedig a magyar munkásmozgalom szempontjából is nagyjelentőségű eseményre, amelyet ma losonci bányászkonferencia néven ismerünk. Az eseménynek Herz Sándor volt a házigazdáj-

ja. A Szovjetunióból - illegális úton - odaérkezett Kun Béla is részt vett a találkozón. Vele együtt ott tartózkodott Révai József és Orosz Nándor is. Mellettük viszonylag nagy számban vettek részt a nógrádi bányászok: Pothornik József és mások is. A Herz-féle tevékenység egyik eredménye volt az is, hogy a nógrádi - elsősorban salgótarjáni - illegális körülmények között tevékenykedő kommunista sejtek viszonylag nagy számú, és működőképes kapcsolatot tudtak kiépíteni Szlovákia felé. Legendássá váltak a macskalyuki kőbánya, vagy a szlovákiai Romhánypuszta, Karancsberény körzetében kialakított illegális átjárók. Nyelvismerte ebben az időszakban tökéletesedett; a magyar, a szlovák mellett a német és az orosz beszéd és írás területén is egyre biztosabban mozgott.

1929-ben lejárt szenátori mandátuma. A Csehszlovák Köztársaság bírósága korábbi politikai tevékenysége miatt hat évi börtönre ítélte. Mielőtt a börtönbüntetését megkezdte volna a CSKP KB javaslatára a Szovjetunióba emigrált.

1930-1938 életének utolsó időszakában a Szovjetunióban élt. Elszakadt családjától. Legidősebb leánya csak később utazott ki hozzá és élt vele.

Életkedvét nem veszítette el. 1931-ben belépett az SZKP tagjai sorába is úgy, hogy egyúttal tagja maradt a csehszlovák kommunista pártnak és intenzíven látogatta az emigrációs magyar klubot. Kapcsolata csehszlovák kommunista párttal Klement Gottvald segítségével és közreműködésével tovább mélyült. A magyar klubban az ott élő illegális magyar politikussal, írókkal, Illés Bélával és másokkal tartott kapcsolatot. Újra meg kell azt is jegyeznem, hogy Kun Béla köréhez tartozott. Kun Béla volt az egyik ajánlója, amikor az SZKP bolsevik pártjába felvételét

kérte. Orvosként tevékenykedett, de mint agitátort is alkalmazták. Az úgynevezett nyugati egyetemen tartott folyamatosan előadásokat.

Kun Bélához fűződő kapcsolata vált végülis élete tragikus sorsfordulójává. 1938. március 26-án, Kun Béla elfogását követően néhány hónappal, trockista kapcsolataira való hivatkozással őt is letartóztatták. Ismeretlen helyre szállították. Családjá hosszabb idő múltán Vlagyivosztkból kapott tőle három orosz nyelvű levelet. Minden leghetseget elkövettek a korábban említett politikusok - természetesen Kun Béla kivételével - kiszabadítása érdekében, de ez nem járt eredménnyel.

A nagy hideget nem tudta elviselni. A már említett bizonytalan időpontban és helyen, Vlagyivosztk mellett meghalt. Herz Sándor nagy várakozással és nagy érdeklődéssel utazott az egyébként szomorú emigrációba. Szomorúságát a Szovjetunió iránti szimpátiája feledtetni tudta. Ez a szimpátia nem sokáig maradt kétoldalú.

Indokolt és szükséges megfogalmazni; szellemi felkészültségének körében ugyan, de képességei alatt foglalkoztatták a Szovjetunióban, és ez a szellemi elszigetelődés önmagában is tragikus volt Herz Sándor számára. Lelkes agitálása tulajdonképpen már olyan jelenség, amely a levegő után kapkodó, fuldokló ember magatartásához hasonlítható.

Milyen ember volt tehát Herz Sándor? Úgyvélem, hogy olyan ember, aki a 20. század legújabbkori történelmünk új vonulatához kapcsolódott: a munkásmozgalomban vett részt.

A munkásmozgalom hatása, a különböző társadalmi időszakokban nem egyforma intenzitású, és tartalma gyakran idealistán íréális. Ezt ma már pontosan tudjuk. Ezekben a hatásokban megfogalmazható elmentmondások illetve eszmei tévedések sorozata irányította és meghatározta azt az

életutat, amelyről nyugodtan állíthatjuk, hogy példaszzerűen tragikus. A csehszlovákiai viszonyok, a kisebbségi és a közösségi érdekek, ez érdekeknek az egyeztetésében végzett munkája alapján olyan személyiség volt, akit tevékenysége miatt a szlovák-magyar együttélés előharcosának tekinthetünk, aki modern korunkban kereste kitűzött célja megvalósításának lehetőségét.

Realitásként és nem elérhetetlen vágyalomként fogalmazta meg akkor a népek közötti együttélés új körvonalait.

Irodalomjegyzék  
1. Fónod Zoltán: Megmozdult világban, Madách 1987., 2. Gáldonyi Béla: Egy harcos élete, Pothornik József élete, visszaemlékezés alapján, NSM Adattár 11-67.sz., 3. Levelek, adatok dr. Herz Sándorról, NSM Adattár., 4. Magyar Statisztikai közlemények, 1910. II. rész. Bp. 1913., 5. Nógrád megye története I-IV. köt., Salgótarján 1969-1973., 6. Vigh Károly. Egy igaz ember: dr. Herz Sándor életútja, NSM Adattár. 858/69.sz., 7. Vigh Károly: dr. Herz Sándor születésének centenáriuma, 8. Viliam Plevza: Napjaink történelme. Madách, 1976.

palócföld 91/1.

szomszedság  
és  
közösség



Veszely Ferenc: Angyal a Lánchíd felett